

معرفی و بررسی سنگ‌نوشته‌های قبور امامزادگان و وابستگان آنان در گورستان ابوطالب (مکه - جنة المعلاة)

علی احمدی (نویسنده مسئول)^۱

محمد مهدی فقیه بحرالعلوم^۲

چکیده

گورستان‌ها از دیرباز به دلیل قبور مردگان در آنها به نمایانگر هویت فرهنگی و مذهبی جامعه، تبدیل شده‌اند. سنگ‌نوشته‌های روی قبور می‌تواند ما را با تاریخ و فرهنگ جامعه آشنا سازد و هر چه گورستان و سنگ‌نوشته‌ها قدیمی‌تر باشند، این آشنایی از اهمیت بسزایی برخوردار خواهد بود. قبرستان جنة المعلاة به دلیل قدمت آن حتی پیش از اسلام، از آن جمله است. با توجه به تخریب گسترده این قبرستان در حمله آل سعود به مکه، همه مرقد‌ها و بیشتر سنگ‌نوشته‌های آن از بین رفته است. البته خوشبختانه فرهنگ‌دوستان برخی از آن سنگ‌نوشته‌ها را حفظ و در موزه مکه نگهداری کرده‌اند. نویسندگان در این مقاله با رویکرد تاریخی و با گردآوری مستندات و منابع تاریخی، سنگ‌نوشته‌های سادات مدفون در قبرستان ابوطالب را مطالعه و بررسی کرده‌اند.

۱. دانشجوی دکتری، مسئول کتابخانه، موزه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت

aliahmadi1355@gmail.com.

۲. مسئول دانشنامه بقاع و اماکن متبرکه

mbahralloom@gmail.

کلید واژه‌ها: سنگ نوشته، حسن مثنی، رقیه بنت الحسن - بنت قاسم، جنة المعلاة، سنگ بازلت.

طرح مسئله

گورستان جنة المعلاة به دلیل دفن بسیاری از صحابه و بزرگان دین، همواره کانون توجه عموم مسلمانان، از فرقه‌های گوناگون بوده است. امامزادگان و سادات مکه، از گروه‌هایی هستند که در این قبرستان دفن می‌شدند و دارای مقبره خاندانی بودند. به دلیل اهمیت نقش سادات و دارا بودن تشکیلات مجزا به نام نقابت، در این مقاله سنگ نوشته‌های مربوط به سادات مدفون در جنة المعلاة واکاوی خواهد شد.

با توجه به این مقدمه کوتاه بایسته است به دو سؤال پاسخ داده شود:

۱. با توجه به سنگ نوشته‌های بر جای مانده، چه شخصیت‌هایی از سادات در

قبرستان جنة المعلاة دفن هستند؟

۲. درباره نگارش چه مفاهیمی روی سنگ نوشته‌های امامزادگان جنة المعلاة

تأکید شده است؟

پیشینه تحقیق

حجة الاسلام و المسلمین قاضی عسکر در مقاله «جنة المعلاة» و سید علی خیرخواه در مقاله «جنة المعلاة»، این قبرستان را معرفی و توصیف کرده‌اند و خلیفه بن عبدالله الخلیفة و همکارانش در کتاب *أحجار المعلاة الشاهدية بمكة المكرمة*، ۵۹۱ سنگ قبر را معرفی و توصیف کرده و عبدالرحمان بن ناصر السعید در مقاله «النقوش الشعرية في كتاب احجار المعلاة الشاهدية بمكة المكرمة وقيمتها الأدبية»، شعرهای سنگ نوشته‌ها را بررسی کرده‌اند، اما بایسته است سنگ نوشته‌های امامزادگان و سادات مدفون در این قبرستان نیز بررسی شود. با توجه به اینکه در این موضوع خاص، تاکنون اثری ارائه نشده، مقاله حاضر می‌تواند باعث آگاهی مخاطبان نسبت به این موضوع شود.

روش نگارش مقاله به این صورت است که ابتدا مواد تحقیق از کتاب *أحجار المعلاة الشاهدية بمكة المكرمة* گردآوری شده و سپس صحت انتساب مدفونان آن با توجه به منابع علم انساب بررسی شده و در نهایت سنگ نوشته ها تحلیل شده است. در این پژوهش پس از تبیین مفاهیم در بخش سوم متن سنگ نوشته های امامزادگان و وابستگان آنان نقل شده است. سپس در بخش چهارم به بیان زندگی نامه و صحت انتساب مدفونان پرداخته شده و در آخرین قسمت متن سنگ نوشته ها مورد بررسی قرار گرفته است.

تبیین مفاهیم

۱. سنگ نوشته

سنگ نوشته های قبرها از لحاظ زبان شناسی، تاریخی و فرهنگی، فواید بی شماری دارد. آنها با جملات کوتاه شان از ارزش ها و باورهای درگذشتگان می گویند. نوشته های روی سنگ قبر، جدا از قالب های «نام، تاریخ تولد و مرگ»، یادداشتی ماندنی هستند با آنکه این نوشته ها گاه می توانند گمراه کننده و مبهم باشند، اما منبعی مهم و داده ای ارزشمند برای مطالعات زبان شناسان به حساب می آیند؛ به همین دلیل زبان شناسان دنیا به گورستان ها می روند تا بتوانند، با ثبت دقیق نوشته های سنگ قبرها آنها را با داده های تاریخی مقایسه کنند و به پرسش های تاریخی پاسخ دهند.

نکته کلیدی نوشته های سنگ قبرها این است که آنها نه برای مرده ها بلکه برای زنده ها نوشته شده اند و حتی به صورت دقیق تر می توان گفت که آنها به زنده ها یادآوری می کنند که شما عضوی از جامعه ای با عقاید و فرهنگی خاص هستید. سنگ قبرهای قدیمی لزوماً حاوی اطلاعات چندانی درباره زندگی متوفی نیستند، اما سرشار از نشانه ها و نمادهای جامعه ای هستند که فرد به آن تعلق داشته است. بنا بر نوشته های سنگ قبرها می توان فهمید که چه چیزهایی برای مردم آن عصر ارزشمند بوده است.

بنا بر اهمیت سنگ نوشته ها برخی نویسندگان کتاب هایی درباره آن نوشته اند؛ از جمله: حافظ ابن ابی الدنيا کتاب القبور نوشته است که یک باب آن به کتابت روی قبور اختصاص دارد.

۲. جَنَّةُ الْمَعْلَةِ

قبرستان جَنَّةُ الْمَعْلَةِ یا حجون یا ابوطالب، قبرستان قدیمی مکه، واقع در شمال شرقی این شهر، در دامنه جنوب غربی کوه حجون و نزدیک مسجد جن است. امروزه این قبرستان در محله سلیمانیه قرار گرفته است. این گورستان از حدود صد سال پیش از ظهور اسلام وجود داشته و بنا بر روایاتی نخستین دفن شده در آن قصی بن کلاب (م. ۴۸۰ م.) (جد چهارم پیامبر ﷺ) است. افرادی از خاندان ایشان - مانند عبدالمطلب (۵۷۹ م.)، ابوطالب (م. ۱۰ بعثت)، خدیجه (م. ۱۰ بعثت) و شمار بسیاری از صحابه و تابعان - در این قبرستان دفن شده اند. (ر. ک: پژوهشکده حج و زیارت، ج ۶، ص ۸۹ - ۹۹)

مِیقَاتُ

پیامبر خدا ﷺ این قبرستان را هم ردیف قبرستان بقیع و دفن شدگان در آن را در قیامت، ایمن خوانده است. (ازرقی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۲۰۹) فقیهان شیعه و برخی از فقیهان اهل سنت زیارت قبور این قبرستان را مستحب دانسته اند. امام حسین (ع) قبر حضرت خدیجه را در این قبرستان زیارت کرده و کنار آن نماز خوانده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ ق، ج ۳، ص ۲۲۴) همچنین پاره ای از آیین های مردم مکه در زیارت و بزرگداشت این قبرستان، در منابع تاریخی گزارش شده است.

این قبرستان در گذشته دارای ۷۵ بارگاه گنبدپوش، مانند بارگاه حضرت خدیجه (ع) و حضرت ابوطالب، بوده که آل سعود و وهابی ها آنها را ویران کرده اند. امروزه در ورودی بخش قدیمی قبرستان بسته شده و ورود به این قبرستان تنها از بخش جدید و از پشت نرده های نصب شده، امکان پذیر است. (پژوهشکده حج و زیارت، ج ۶، ص ۹۵)

امامزادگان مدفون در قبرستان ابوطالب

۱. علی بن الامیر مالک

نام روی سنگ: علی بن الامیر مالک بن فلیته بن قاسم بن محمد بن جعفر بن محمد ابن عبدالله بن ابی هاشم محمد بن الحسن بن محمد بن موسی بن عبدالله بن موسی الجوزی، عبدالله دماجه بنی هاشم بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب. متن سنگ نوشته: ... هذا قبر السر[...] المزعج بفراقة الأحباب الطفل[...] الأمير الشریف علی المکنا بجده بن الأمير بع[...] مالک بن فلیته بن قاسم بن محمد بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن ابی هاشم محمد بن الحسن^۱ بن محمد بن موسی بن عبدالله بن موسی الجوزی^۲ عبدالله دماجه^۳ بنی هاشم بن الحسن بن الحسن ابن علی بن ابی طالب صلوات الله عليهم اجمعين. توفي يوم الأربعاء السادس والعشرون من جمادی الآخرة سنة سبع و ستمائة. (خليفة، ۱۴۲۵ق، ص ۵۹۷، ش ۵۴۹)

مشخصات سنگ نوشته

نوع سنگ: بازلت

نوع خط: نسخی بارز

تعداد خطوط: ناقص، ۷ خط مانده

تاریخ فوت: چهارشنبه ۲۶ جمادی الآخر ۶۰۷ (همان جا)

۲. ابوالقاسم محمد بن علی

نام روی سنگ: ابوالقاسم محمد بن علی بن الحسین بن محمد بن الحسن بن اسماعیل بن ابراهیم

۱. در منابع انساب از او با عنوان حسین یاد شده است. (ابن مهنا، التذکرة فی الأنساب المطهرة، ص ۴۵)

وی به حسین الامیر معروف است. (موسوی، المشجر الوافی، ج ۸، ص ۷۰)

۲. موسی الجون بن عبدالله المحض. (شیخ الشرف عبیدلی، تهذیب الأنساب، ص ۸۸)

۳. المحض.

بن الحسن بن الحسن بن علي بن ابي طالب.

متن سنگ نوشته: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اللَّهُمَّ إِذَا جُمِعَتِ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ فَاجْعَلْ أَبَوَالْقَاسِمِ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ. (همان، ص ۶۵، ش ۳۶)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی

تاریخ فوت: قرن ۳

تعداد خطوط: ۱۰

نوع سنگ: بازلت

۳. رقية بنت الحسن

نام روی سنگ: رقية ابنة الحسن بن القاسم بن ابراهيم بن اسماعيل بن ابراهيم بن الحسن بن الحسن بن علي ابن ابي طالب.

متن سنگ نوشته: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ * اللَّهُ الصَّمَدُ * لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ. هذا قبر رقية ابنة الحسن بن القاسم بن ابراهيم بن الحسن بن الحسن بن علي بن ابي طالب رحمه الله عليها و [رضوانه]. (همان، ص ۶۹، ش ۴۰)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی

تاریخ فوت: قرن ۴

تعداد خطوط: ۸

نوع سنگ: بازلت

۴. خدیجه بنت الحسین

نام روی سنگ: خدیجه ابنت الحسین بن علی بن عبیدالله بن الحسن بن عبیدالله بن العباس بن علی بن ابی طالب.

متن سنگ نوشته: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾. اللهم اجعل خدیجه ابنت الحسین بن علی بن عبیدالله بن الحسن بن عبیدالله بن العباس بن علی بن ابی طالب من رفقاء جدّها محمد علیه السلام. (همان، ص ۲۷۸، ش ۲۴۴)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی
تاریخ فوت: قرن ۳
تعداد خطوط: ۱۰
نوع سنگ: بازلت

۵. رقیه بنت قاسم

نام روی سنگ: رقیه بنت القاسم بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب.

متن سنگ نوشته: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾. (احزاب: ۲۱) هذا قبر رقیه بنت القسم بن ابراهیم بن اسمعیل بن ابراهیم بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب رحمه الله علیها ورضوانه و الحقها الله بجدّها محمد و سلفها آمین. (همان، ص ۲۸۹، ش ۲۵۴)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی
تاریخ فوت: قرن ۳

تعداد خطوط: ۱۲

نوع سنگ: بازلت

۶. قاسم بن الامير فليته

نام روی سنگ: قاسم بن الأمير فليته بن مالك بن فليته بن محمد بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن الحسن بن محمد بن (موسی) بن عبدالله بن موسی بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب.

متن سنگ نوشته: رحمه الله رحمة واسعة و المسلمين و صلى الله على محمد وآله؛ لا إله إلا الله و صلى الله على محمد وآله. ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾. (توبه: ۲۱ و ۲۲) هذا قبر الشريف السعد الشاب المفجر الأكباد و التراب قاسم بن الأمير فليته بن مالك بن فليته [...] بن محمد بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن الحسن بن محمد بن موسی بن عبدالله بن موسی بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب صلوات الله عليهم. (همان، ص ۳۰۱، ش ۲۶۶)

مشخصات سنگ نوشته:

نوع خط: نسخ بارز

تاریخ فوت: قرن ۷

تعداد خطوط: ۸

نوع سنگ: بازلت

۷. عبدالعزیز بن داوود

نام روی سنگ: عبدالعزیز بن (داوود) بن عبدالله بن سلیمان بن عبدالله بن موسی بن عبدالله بن موسی بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب.

متن سنگ نوشته: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو

مقیات

الْعِلْمُ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ». (آل عمران: ١٨) هذا قبر عبدالعزيز بن (داوود) بن عبدالله بن سليمان بن عبدالله بن موسى بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب رضوان الله عليهم. توفي يوم الأحد (من) ربيع الأول (.....) أربعمئة رحمه الله و الحقه بنبيه. (همان، ص ٣٠٦، ش ٢٧١)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی مورق بارز

تاریخ فوت: قرن ٤

تعداد خطوط: ١٨

نوع سنگ: بازلت

٨. شملة ابن الامير فليته

نام کامل: شملة ابن الأمير فليته بن القاسم بن محمد بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن أبي هاشم ابن الحسين بن محمد ابن موسى بن عبدالله بن القاسم بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب متن سنگ نوشته: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. رَحِمْتُ اللَّهَ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾ (هود: ٧٣)؛ هذا قبر الشريف المعجل للبلا المفاقر الأجابة و الوطن شملة بن الأمير الأجل فليته ابن القسم ابن محمد بن جعفر ابن محمد بن عبدالله بن أبي هاشم ابن الحسين ابن محمد بن موسى بن عبدالله بن موسى بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب صلى الله عليهم [توفي في] ثمان و عشرين من صفر سنة [ثلاث] و عشرين و خمسمئة رحمه الله و صلى الله على محمد و سلم. (همان، ص ٤٣٩)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی بسیط بارز

تاریخ فوت: قرن ٦

تعداد خطوط: ۱۶

نوع سنگ: بازلت

۹. بنوالقاسم بن ابراهيم

نام کامل: بنوالقاسم بن ابراهيم بن اسماعيل بن ابراهيم بن حسن بن حسن بن علي بن ابي طالب
متن سنگ نوشته: وكتب حماد بسم الله الرحمن الرحيم والحمد لله الحى الذى لا يموت ذى العزة و
القدرة والملكوت؛ هذه مقبرة بنى القاسم بن ابراهيم بن اسماعيل بن ابراهيم بن حسن بن حسن بن
علي بن ابي طالب ويعرفون ببني طباطبا رحم الله من فيها من موتاهم ورضى عنهم و جمع بينهم وبين
جدهم محمد صلى الله عليه وسلم. (همان، ص ۵۱۳، ش ۴۶۸)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی مورق غائر

تاریخ فوت: قرن ۳

تعداد خطوط: ۱۵

نوع سنگ: بازلت

وابستگان امامزادگان مدفون در قبرستان ابوطالب

۹. سعیده بنت عبدالله

نام کامل: سعیده بنت عبدالله وصیفة القايد أبوعثمان خادم الأمير فليته بن قاسم
متن سنگ نوشته: ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ
عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾. (آل عمران: ۱۸۵) هذا قبر
سعیده بنت عبدالله وصیفة القايد أبوعثمان خادم الأمير فليته بن قاسم توفيت يوم سبع مضت
من ربيع الأول في سنة ست وخمسين وخمس مائة رحمه الله آمين. (همان، ص ۳۳۴، ش ۲۹۹)

مقالات

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: نسخی بارز منقوط

تاریخ فوت: ۵۵۶ / ۳ / ۷

تعداد خطوط: ۱۱ خط

نوع سنگ: بازلت

۱۰. معین مولاة فاطمه

نام کامل: معین مولاة فاطمه ابنة عبدالله بن عبدالرحمن بن القاسم بن الحسن ابن زید بن الحسن بن علی ابن ابی طالب.

متن سنگ نوشته: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ * اللَّهُ الصَّمَدُ * لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾. هذا قبر معین مولاة فاطمة ابنة عبدالله ابن عبدالرحمن ابن القاسم بن الحسن ابن زید ابن الحسن ابن علی بن ابی طالب رضی الله عنهما ورحمهما. (همان، ص ۱۵۳، ش ۱۲۳)

مشخصات سنگ نوشته

نوع خط: کوفی

تاریخ فوت: قرن ۴ - ۵

تعداد خطوط: ۱۲

نوع سنگ: بازلت

زندگی نامه امامزادگان مدفون در قبرستان ابوطالب

۱. علی بن الامیر مالک؛ از نوادگان حسن مثنی

درباره سیدعلی بن مالک بن فلیته اطلاعاتی در دست نیست. اما درباره فرزندان و اجدادش می توان گفت: دو فرزند به نام های ابراهیم و ادیس داشته که نسلش از هر دو

طریق ادامه داشته است. (ابن مهنا، ۱۳۷۹ق، ص ۳۹) ابن عنبه دو فرزند دیگر به نام های یحیی و مبارک را بر تعداد فرزندان علی بن مالک اضافه می کند. نسل مبارک بن علی با پنج فرزند در خراسان ادامه یافت و یحیی بن علی بن مالک نیز یک فرزند به نام علی داشت. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۷۰)

اجداد علی در مکه حاکمیت و ریاست داشتند و به همین دلیل او هم ساکن مکه بود و همان جا فوت کرد و دفن شد.

جدش محمد پسر سید موسای ثانی بن عبدالله، امیر مدینه بود. (ابن مهنا، ۱۳۷۹ق، ص ۴۵) در برخی منابع از او با عنوان ابوعبدالله محمد الاکبر، جد امراء مکه یاد می شود. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۰) او مدتی امارت ینبع را بر عهده داشته است. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۸۷) جد دیگرش سید ابوعبدالله حسین امیر مکه بود و امارت در میان فرزندان او منتقل می شده است. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۱) سید جعفر اعرجی درباره وی می نویسد: «الحسین الامیر بن محمد الثائر، فقد کان رئیساً فی الحجاز و ینبع، وکان امیراً مطاعاً، له الأمر و النهی فی تلك البلاد، وورث الامارة بنوه من بعده». (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۱) جد دیگر علی بن الامیر، سید ابوهاشم محمد بن عبدالله بن ابی هاشم محمد (فرزندانش به آل هواشم معروف اند)، از امیران مکه بودند. وی چهار فرزند به اسامی ابوالفضل جعفر، علی، عبدالله و حسین اصغر داشت. از ابوالفضل جعفر به عنوان امیر مکه یاد می شود. او فرزندی به نام سید الامیر محمد تاج المعالی (مجد المعالی) دارد که امیر مکه مکرمه بود و امارت در میان فرزندان او دست به دست می شد. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۶۸؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۱)

قاسم بن محمد، جد علی بن الامیر، مکنی به ابوفلیته، امیر مکه مکرمه بود که نسل او هم از امیران مکه بودند. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۶۸) فخر رازی از قاسم (مکنی به ابوهاشم) با عنوان «الامیر الاجل امیر الامرا بمکه» یاد می کند. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۱؛ اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۶) سید جعفر از او به شایستگی یاد می کند و می نویسد: «واما ابوفلیته القاسم بن محمد بن جعفر، وکان امیراً عاقلاً مدبراً، محباً لأرحامه علی خلاف آبائه و اعمامه». (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۷)

فخر رازی برای قاسم سه فرزند به نام‌های فلیته (پدر بزرگ علی بن الامیر مالک)، هاشم و احمد ذکر می‌کند و می‌نویسد: فلیته امیر مکه می‌شود و برادرش احمد با او به نزاع برمی‌خیزد و سپس به دست فلیته کشته می‌شود. سید فلیته در سال ۵۲۷ قمری فوت می‌کند. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲) سید فلیته پنج فرزند به نام‌های سید مالک، سید یعلش و علی داشت. (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۸)

۲. ابوالقاسم محمد بن علی؛ از نوادگان حسن مثنی

نسب ابوالقاسم محمد در منابع انساب، این‌گونه آمده است: ابوالقاسم محمد بن علی بن حسین بربری بن ابوجعفر محمد التج بن حسن التج بن ابوعلی حسن التج بن ابی ابراهیم اسماعیل الدیباج.^۱

جد او حسن بن اسماعیل ملقب به تج و مکنی به ابوعلی، در قیام فخر شرکت داشت و پس از شکست قیام دستگیر و به مدت ۲۵ سال زندانی بود تا اینکه در زمان مأمون آزاد شد. وی در سن ۶۳ سالگی از دنیا رفت. وی یک فرزند به نام حسن داشت که او نیز ملقب به تج بود (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۹۸) و نسلش از او ادامه یافت. بنابراین در نوشته روی سنگ قبر، نام یک حسن از قلم افتاده است.

ابوالحسن عمری، حسن بن حسن بن اسماعیل الدیباج را ملقب به تج و مادرش را نوفلی هاشمی معرفی می‌کند و یک دختر و هفت فرزند برای او قایل است؛ از جمله آنها ابوجعفر محمد التج است که فرزندانش در مصر و مکه بودند؛ از جمله ایشان حسین و محمد فرزندان عبدالله بن حسین بربری در مکه بودند. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۶۹؛ اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۲۸ و ۳۴۲)

فخر رازی و مروزی نیز تداوم نسل حسن بن اسماعیل الدیباج را از حسن التج می‌داند و برای او دو پسر به نام محمد التج و ابوالقاسم علی اکبر می‌داند که ساکن مصر هستند.

۱. بحر الانساب، ج ۳، ص ۲۹۶.

سپس برای جد ابوالقاسم، صاحب این سنگ نوشته، سه فرزند می‌شمارد که یکی از آنها جد دیگر اوست: ابو عبدالله حسین البربری الخطیب (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۹۹)، دو پسر به نام‌های علی و عبدالله داشت که نسل زیادی در مکه و شام از خود بر جای گذاشتند و به سادات بربرین شهرت داشتند. (مروزی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۱۴؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۸) بنابراین نام پدر سید ابوالقاسم، صاحب ترجمه این سنگ نوشته، در نوشته مروزی و فخر رازی آمده و تصریح شده که نسلش در مکه و مصر بودند.

همچنین ابن مهنا برای علی بن ابی عبدالله حسین بربری، دو فرزند به نام‌های محمد (صاحب ترجمه این سنگ نوشته) و احمد و برای محمد فرزندی به نام ابراهیم و برای احمد پسری به نام ابوالعشاق ذکر می‌کند. (ابن مهنا، ۱۳۷۹ق، ص ۷۸) بنابراین معلوم شد علاوه بر صحت نام صاحب ترجمه، فرزندی به نام ابراهیم نیز در منابع نسبی، برای او ذکر شده است.

۳. رقیة بنت الحسن؛ از نوادگان حسن مثنی

همچنان که از نوشته سنگ قبر پیداست، بین قاسم و ابراهیم الغمر دو واسطه از قلم افتاده است.

۴. خدیجه بنت الحسین؛ از نوادگان حضرت عباس

متأسفانه نام خدیجه بنت حسین در کتب انساب ذکر نشده و ظاهراً در سلسله نسب وی نیز اشکالی هست.

بر اساس گزارش‌های علمای انساب، جد وی سید حسن بن عبیدالله بن عباس، راوی حدیث بوده و هفت پسر داشته که یکی از آنها عبدالله است (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۲۱۳) که ظاهراً همان عبیدالله است که روی سنگ نوشته شده؛ زیرا ابوالحسن عمری ضمن معرفی یکی از نوادگان سید حسن بن عبیدالله می‌نویسد: ابوالحسن علی بن محمد التابوت بن الحسن بن علی بن عبیدالله القاضی بن حسن بن عبیدالله بن عباس الشهید

چندین فرزند در طبریه داشته است. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۲۳۹) بر این اساس ضمن تأیید شجره نامه فوق، محمد التابوت باید فرزند حسین بن علی و برادر خدیجه صاحب این سنگ نوشته باشد.

ابوالحسن عمری نسابه درباره نسب عبیدالله می نویسد: «او فرزند حسن بن عبدالله بن حسن بن عبیدالله بن عباس شهید علیه السلام است». سپس عبیدالله را امیر مکه و مدینه از طرف مأمون عباسی ذکر کرده و می نویسد: «وی دارای جلالت قدر و عظمت شأن و سیدی محترم و قاضی مکه مکرمه بوده است». (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۲۳۸-۲۳۹؛ ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۴۴۳)

بنابراین بین سید حسین بن علی و عبیدالله، یک عبیدالله بن حسن دیگر تکرار شده که در سنگ نوشته قبر نیامده و صحیح آن این گونه خواهد بود: خدیجه دختر حسین بن علی بن عبیدالله بن حسن بن عبیدالله (عبدالله) بن حسن بن عبیدالله بن عباس الشهید علیه السلام. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۲۳۹-۲۴۰؛ اعرجی، ۱۴۲۷ق، ص ۴۸۵)

فخر رازی مادر علی بن عبیدالله (جد خدیجه) را کلثم بنت حسین اصغر پسر امام سجاد علیه السلام ذکر می کند. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۰۱) مروزی مادر ابو عبدالله حسین بن علی بن عبیدالله (پدر خدیجه) را فاطمه، دختر حمزه بن حسن بن عبیدالله بن عباس علیه السلام می داند و برای حسین شش فرزند پر مُعقب قایل است و نام دختران او را ذکر نمی کند. (مروزی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۷۲)

۵. رقیه بنت قاسم؛ از نوادگان حسن مثنی

شرح حال وی در هیچ یک از منابع نسبی بیان نشده است.

۶. قاسم بن الامیر فلیته؛ از نوادگان حسن مثنی

شرح حال وی در هیچ یک از منابع نسبی بیان نشده و تنها ابن عنبه و دیگران اسم عمویش با عنوان علی بن مالک بن فلیته را در کتابشان نوشته اند و برای او دو فرزند به

اسم ابراهیم و ادريس ذکر کرده‌اند. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۷۰؛ موسوی، حسین ابوسعیده، ۲۰۱۱م، ج ۸، ص ۷۲؛ ابن مهنه، ۱۳۷۹ق، ص ۳۹)

۷. عبدالعزیز بن داوود؛ از نوادگان حسن مثنی

نام عبدالعزیز در منابع نسبی ذکر نشده است و ظاهراً از سادات غیر معقب بوده است. نام جد سوم وی عبدالله بن موسی الثاني بن عبدالله بن موسی الجون در برخی از منابع انساب آمده است. (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۳۹) ابوالحسن عمری نسابه از او با عنوان عبدالله بن موسی یاد می‌کند و می‌نویسد نسلش منقرض شده است. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۵۳) سیدجعفر اعرجی نیز با عنوان «فقد اعقب ثم انقرض» از او یاد می‌کند. (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۴۰) بنابراین اگر نسب فوق صحیح باشد، که ظاهراً نیست، نام صاحب ترجمه در منابع انساب نیست. از طرفی در شجره‌نامه یک موسی اضافه است و موسی را به حسن مثنی نسبت داده که صحیح آن موسی بن عبدالله المحض است. بنابراین موسای اولی اضافه است. ازاین‌رو سلیمان بن عبدالله به موسی الجون وجود خارجی دارد و دارای اولاد است.

ابوالحسن عمری نسابه، سلیمان بن عبدالله را سیدی محترم بر می‌شمارد و فرزندان او را ساکن حوالی مکه در بادیه می‌داند و از ایشان ابو عبدالله الحسین الشبیه العابد الخیر بن علی بن داوود بن سلیمان بن عبدالله را معرفی می‌کند (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۵۱) که در این صورت برادر سید عبدالعزیز صاحب ترجمه است.

فخر رازی نسل سلیمان را با عنوان سلیمانین ذکر می‌کند و می‌نویسد: او یک فرزند معقب داشت که نامش داوود و مادرش ام قریبه دختر ابراهیم بن موسی الجون که دختر عمویش بود. او برای داوود شش فرزند به اسامی ذیل می‌شمارد:

۱. عبدالله ابوالفاتک العالم مکنی به ابوالکرام که نسلش به فاتکین مشهور است.

۲. علی الازرق که در بایه سکونت داشت و دارای سه فرزند بود.

۳. حسین الشاعر که مشهور به جنگجو و دارای نسل زیادی است.

۴. حسن المحترق که وی چهار فرزند داشت.

۵. محمد المفصّح که هفت فرزند داشت و نسلش را المفصّحیون می خواندند.

۶. اسحاق. (مروزی، ۱۴۰۹ق، ص ۹۵؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۹؛ اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۳۰)

۸. شملة ابن الامیر فلیته؛ از نوادگان حسن مثنی

متأسفانه نام وی در منابع انساب و تراجم ذکر نشده است. فخر رازی به عنوان برادر ابوهاشم، قاسم بن محمد یاد می کند و می نویسد: والأمر شمس المعالی نسیب الخلافة ابو نجاد شميلة که مدتی در خراسان بود و بیش از صد سال عمر کرد. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۶۹) او عموی شميلة صاحب ترجمه است. (مروزی، ۱۴۰۹ق، ص ۸۸؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۱)

۹. بنو القاسم بن ابراهیم؛ از نوادگان حسن مثنی

همان گونه که از متن سنگ نوشته مشخص است، این سنگ قبر متعلق به تعدادی از فرزندان ابراهیم است. در متن آمده بود: هذه مقبرة بنی القاسم بن ابراهیم، معروف به بنی طباطبا. با توجه به کثرت فرزندان و نوادگان سید قاسم الرسی در مدینه و مهاجرت برخی از آنها به مکه در این سنگ قبر اسامی مدفونان از فرزندان قاسم نوشته نشده است تا شرح حال آنان از منابع انساب استخراج شود.

درباره جد آنها گفتنی است: نام سید قاسم در بیشتر کتب انساب و تراجم آمده است. وی فرزند ابراهیم طباطبا بن اسماعیل الدیباچ بن ابراهیم الغمر است که از او به عنوان امام قاسم الرسی یاد می کنند. وی مکنی به ابو محمد و سیدی با فضل، شاعر، عفیف، زاهد و با ورع بود. در سال ۲۲۰ قمری با او به امامت زیدیه بیعت کردند و علی بن معتز عباسی به مخالفت با او پرداخت. او تألیفات زیادی در فقه و حدیث دارد و در سن ۷۷ سالگی (۲۴۶ق) در کوه رس فوت کرد. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۷۳؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۹-۴۰) فرقه قاسمیه، از منشقات زیدیه، به او منتسب است. (مروزی، ۱۴۰۹ق،

ص ۱۰۳) سیدقاسم رسی دارای مناعت طبع و حیای زیادی بود. با وجود آنکه در مشقت و فشار مخارج زندگانی خود بود، حاکم مدینه برای او هفت بار شتر طلا می فرستاد، اما او نپذیرفت. (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۵۴)

علمای انساب برای او دوازده فرزند پسر بر شمرده اند که از هفت فرزند نسل دار و هرکدام دارای بیت و فرزندان بی شماری هستند؛ اسامی آنها عبارتند از:

۱. حسین العابد؛ از فقهای زیدی مسلک که در طبرستان سکونت داشت. از او با عنوان السیدجواد یاد می شود.
۲. ابوعبدالله محمد العابد که در مصر سکونت داشت.
۳. ابوالقاسم اسماعیل که در مصر بود.
۴. موسی که در مصر بود.
۵. یحیی العالم رئیس که در رمله سکونت داشت.
۶. سلیمان که در مدینه بود.
۷. حسن رئیس که در مدینه بود.
۸. عبدالله که دارای فرزندانی بود، اما نسلش منقرض شد.
۹. اسماعیل.
۱۰. اسحاق که در مدینه سکونت داشت و در همان جا صاحب فرزندانی بود. اما نسلش منقرض شد.
۱۱. ابراهیم که دارای فرزندانی بود، اما نسلش منقرض شد.
۱۲. داوود که دارای فرزندانی بود، اما نسلش منقرض شد. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۹-۴۰؛ عبیدلی، ۱۳۸۵ق، ص ۴۴)

۱۰. سعیده بنت عبدالله

این سنگ قبر به یکی از خادمان امیر فلیته مربوط است. وی پس از پدرش (سیدقاسم) امیر مکه است، اما برادرش احمد با او به نزاع بر می خیزد و سپس به دست

فلیته کشته می شود. از او با عنوان الامیر الاشجاع الفارس یاد می شود. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۶۹) سید جعفر اعرجی از او با عنوان «الامیر فلیته کان فی غایة الافضل» (اعرجی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۸) یاد می کند. وی در سال ۵۲۷ قمری فوت می کند. (رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲)

سید فلیته پنج فرزند به اسامی ذیل داشت:

۱. سید عمدة الدین (تاج الدین) هاشم الامیر: او امارت مکه مکرمه را به زور شمشیر از برادران و عمویش گرفت و عاقبت در سال ۵۵۱ قمری وفات یافت. او یک فرزند به نام سید ابوالحسین قاسم داشت که پس از پدر امارت مکه را بر عهده داشت و در سال ۵۵۷ قمری فوت کرد. (ابن طقطقی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰۹؛ اعرجی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۵۵)

۲. سیدیحیی: او از جمله کسانی است که با برادر خود (سید هاشم) در امارت مکه به نزاع پرداخت و شکست خورد. وی یک فرزند به نام سید حسن داشت.

۳. سید عبدالله: او با همکاری برادرش (سیدیحیی) بر علیه برادر دیگرش (سید هاشم) برای به دست آوردن امارت مکه به نزاع پرداخت و شکست خورد.

۴. سید مالک: وی دو فرزند به نام سیدیعلش و علی داشت.

۵. سید قطب الدین عیسی الامیر: او امارت مکه را پس از قاسم بن هاشم به دست گرفت. (ابن طقطقی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰۹؛ اعرجی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۵۵)

از خدام امیر فلیته در منابع انساب یاد نشده است. توضیحات بیشتر در ترجمه بعدی اشاره خواهد شد.

۱۱. معین مولاة فاطمه

متأسفانه نام فاطمه، دختر عبدالله بن عبدالرحمان الشجری، در منابع انساب ذکر نشده و علمای انساب تنها از عبدالرحمان الشجری و دیگر فرزندان او یاد کردند که نام عبدالله میان فرزندان او نیست. عدم ذکر نام این فرزند شاید بدان دلیل است که وی تنها

همین دختر را داشته است که علمای انساب نام آن را جزو معقبین ذکر کرده‌اند. جد فاطمه، که صاحب قبر خادم او بوده، عبدالرحمان با عنوان شجری از سادات مدینه است. وی منسوب به شجره (روستایی نزدیک مدینه) است. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۰۱) مادرش کنیز بود و چهار دختر و پنج پسر داشت. (عمری، ۱۳۸۰ق، ص ۳۱) مورخان تداوم نسل وی را از سه پسرش (عبیدلی، ۱۳۸۵ق، ص ۹۷) و ابن عنبه از هر پنج فرزندش می‌داند. (ابن عنبه، ۱۳۸۳ق، ص ۱۰۱؛ رازی، ۱۴۱۹ق، ص ۶۷؛ ابن مهنا، ۱۳۷۹ق، ص ۹۹) برخی تعداد فرزندان او را بیش از نه تن می‌دانند.

نتیجه‌گیری

نوع سنگ‌هایی که روی آن مشخصات متوفیان قبرستان ابوطالب حک شده، از جنس سنگ بازلت است که با توجه به طبیعت کوهستانی مکه و فراوانی این نوع سنگ، طبیعی است.

خط سنگ نوشته‌ها کوفی و نسخ است. در هشت سنگ نوشته از خط کوفی (مطلق خط کوفی)، یک سنگ نوشته کوفی مورق بارز، یک سنگ نوشته کوفی بسیط بارز، یک سنگ نوشته کوفی مورق غائر، سه سنگ نوشته از خط نسخ (نسخ بارز) و نسخ بارز نقوط استفاده شده است. از نظر زمانی، بین سنگ نوشته‌های قبل از قرن شش، نسخ وجود ندارد و همگی کوفی هستند. خط نسخ متعلق به قرن شش و بعد از آن است که بیانگر استفاده گسترده خط کوفی است.

از امامزادگانی که سنگ قبرهای آنان در این پژوهش بررسی شد، هشت نفر از نوادگان حسن مثنی (فرزند امام حسن علیه السلام)، و یک نفر از نوادگان حضرت عباس علیه السلام هستند. در قسمت خادمان نیز یکی خادم فتیله (از نوادگان حسن مثنی) و دیگری خادم نواده زید بن حسن بود که فراوانی مطلق نوادگان امام حسن علیه السلام، با توجه به جایگاه حسنی‌ها در مکه و مدینه قابل اثبات است.

تحلیل نوشته‌های سنگ قبرها از حیث کاربرد آیات قرآنی، این آمار به دست می‌آید: سوره توحید سه بار تکرار شده و آیات ۲۱ احزاب، ۲۱ و ۲۲ توبه، ۱۸ و ۱۸۵ آل عمران و ۷۳ هود هر کدام یک بار درج شده است. در مجموع هشت قبر از یازده سنگ قبر پژوهش شده در این مقاله، دربردارنده آیات قرآنی هستند که نشانگر اهمیت آن روی سنگ قبرها دارد. سلام و درود بر حضرت محمد ﷺ به دو صورت «صلی الله علی محمد و سلم» (۲ بار) و «علیه السلام» یک بار استفاده شده که نشانگر کاربست صلوات بدون آل در آن دوران بوده است.

سلام و درود بر اجداد متوفی، که امام و امامزاده‌اند، دارای فراوانی ۵ از ۱۱، بدین صورت است: دو بار صلوات الله علیهم، یک بار صلوات الله علیهم اجمعین، یک بار صلی الله علیهم و یک بار رضوان الله علیهم.

تحلیل آماری دعاهایی که برای متوفی درج شده (بر اساس نمودار ۱) بدین صورت است: درخواست رحمت الهی برای متوفی هفت بار (۴۷٪)؛ درخواست رفاقت، الحاق و جمع با جد متوفی حضرت محمد ﷺ چهار بار (۲۷٪)؛ درخواست رضوان الهی برای متوفی دو بار (۱۳٪) و درخواست رضایت خداوند دو بار (۱۳٪) تکرار شده است که با توجه به نیاز شدید متوفی به رحمت الهی در دنیای پس از مرگ، از اهمیت ویژه‌ای بر روی سنگ نوشته‌ها برخوردار است.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶ق)، مناقب آل ابی طالب (ع)، نجف، المكتبة الحیدریه.
۲. ابن طقطقی، محمد بن علی، (۱۴۱۸ق)، الاصلی فی انساب الطالبین، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳. ابن عنبه، احمد بن علی، (۱۳۷۶ق)، عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، تحقیق سیدمهدی رجائی، ط ۱، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۴. ابن مهنا، احمد بن محمد، (۱۴۲۱ق) - ۱۳۷۹ش، التذکره فی الانساب المطهرة، تحقیق

- سید مهدی رجائی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۵. ازرقی، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۵ق)، اخبار مکه و ما جاء فيها من الآثار، به کوشش رشدی الصالح ملحق، مکه، دارالثقافه.
۶. اعرجی، جعفر بن محمد، (۱۴۲۷ق)، الدر المنثور فی انساب المعارف والصدور، قم، مؤسسه عاشورا.
۷. اعرجی، جعفر بن محمد، (۱۴۱۹ق)، مناهل الضرب فی انساب العرب، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۸. خلیفه بن عبدالله الخلیفه، (۱۴۲۵ق)، احجار المعلاة الشاهدية بمكة المكرمة، ریاض، وزارة التربية والتعليم، وكالة الآثار والمتاحف.
۹. دانشنامه حج و حرمین شریفین، (۱۳۹۵ش)، تهران، مشعر.
۱۰. شیخ الشرف عبیدلی، محمد، (۱۴۲۸ق)، نهذیب الانساب و نهاية الاعقاب، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۱. عمری، علی بن محمد، (۱۴۲۲ق - ۱۳۸۰ش)، المجدی فی أنساب الطالبین، تحقیق احمد مهدوی دامغانی، ط ۲، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۲. فخر رازی، (۱۴۱۹ق)، الشجرة المباركة فی انساب الطالبية، ط ۲، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۳. مروزی، اسماعیل بن حسین، (۱۴۰۹ق)، الفخری فی أنساب الطالبین، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۴. موسوی، حسین ابوسعیده، (۲۰۱۱م)، المشجر الوافی، بیروت، مؤسسة البلاغ.